

вжиття заходів для покращення поведінки, моральності духовенства, що підвищило його авторитет.

Джерела та література: 1. Вургафт Е. Г., Ушаков И. А. Старообрядчество. Лица, события, предметы и символы. М.: Церковь, 1996. – С. 262-275. 2. Нестеров Ф. Ф. Связь времен. – М., 1917. – 14 с. 3. Беляев И. Об историческом значении деяний Московского собора 1551 года // Русская Беседа. – 1858. – Т. IV. Отдел критики. 4. Иегер О. Всеобщая история. СПб., изд. А. Маркса. – Том 3. – С. 232 – 233. 5. Беляев И. Памятники Русского церковного законодательства. Стоглав и наказные списки по Стоглаву // Журнал «Православное Обозрение». – 1863. – Т. XI. – 196 с. 6. Митр. Макарий. История Русской Церкви. – М., 1996. – Кн. 4. – Ч. I. – С. 125. 7. Мироненко С. В. История Отечества: Люди, идеи, решения. – М.: Политиздат, 1991. – 367 с. 8. Скрынников Р. Т. Россия накануне «Смутного времени». – М.: Мысль, 1980. 9. Стоглав. – СПб, 2002. 10. Лурье В. М. Русское православие между Киевом и Москвой – М.: Три квадрата, 2009. 11. Розенкамф. Обозрение Кормчей книги в историческом виде. Примечания. – М., 1829. 12. Бочкарёв В. Стоглав и история собора. – М., 1906.

УДК 94(397.3)«-218/-201»355.3

Андрій КОЗАК

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА КАРФАГЕНСЬКОЇ ПІХОТИ У ПЕРІОД ДРУГОЇ ПУНІЧНОЇ ВІЙНИ

В статті автор розглядає військове мистецтво карфагенської армії, зокрема піхоти, в період Другої Пунічної війни. Автор аналізує як загальний розвиток способів і методів ведення воєнних дій у цілому, так і окремих битв зокрема. Характеризує манеру бою, визначає тактичні особливості, прийоми і умови застосування збройних сил Карфагену в окреслений період.

Ключові слова: Антична армія, Карфаген, Пунічні війни, карфагенська піхота, Ганнібал, Газдрубал, Баркіді, пунійці, кельти, ібери, карфагенське військове мистецтво, тактика карфагенян.

Андрей КОЗАК

ОСОБЕННОСТИ ВОЕННОГО ИСКУССТВА КАРФАГЕНСКОЙ ПЕХОТЫ В ПЕРИОД ВТОРОЙ ПУНИЧЕСКОЙ ВОЙНЫ

В статье автор рассматривает военное искусство карфагенской армии, в частности пехоты, в период Второй Пунической войны. Автор анализирует как общее развитие способов и методов ведения военных дел в

цетом, так и отдельных битв в частности. Характеризирует манеру боя, определяет тактические особенности, приемы и условия использования вооруженных сил Карфагена в очерченный период.

Ключевые слова: Античная армия, Карфаген, Пунические войны, карфагенская пехота, Ганнибал, Газдрубал, Баркиды, пунийцы, кельты, иберы, карфагенское военное искусство, тактика карфагенян.

Andriy KOZAK

FEATURES MILITARY ART OF CARTHAGO INFANTRY IN THE SECOND PUNIC WAR

In article author considers military art of Carthago army, particular infantry, in the Second Punic war. The author analyzes as the general development of ways and methods of conducting military affairs in whole, and separate fights in particular. Describes a fight manner, defines tactical features, receptions and conditions use armed forces of Carthago during the outlined period.

Key words: Antique army, Carthago, Carthago infantry, Hannibal, Hasdrubal, Phoenicians, Celts, Spaniards, Barkids, Carthago arms, Carthago military art, tactics of Carthaginians.

Продовжуючи розглядати проблематику, виділену і актуалізовану у попередній статті [18], слід перейти до висвітлення й аналізу манери бою лівобічної фаланги, детально описаної Плутархом [8, Тимолеонт, 18]. Спершу вояки за допомогою щита намагалися зламати ворожий щит, після чого, при можливості, нанести удар обеззброєному ворогу. Фаланги, покладаючись на надійність своїх обладунків та щитів, майже не рухались з місця, надаючи супротивнику змогу атакувати і виснажуватися. Судячи з оповіді Тита Лівія про битву при Замі 202 р до н. е. [10, XXX, 33], головною метою такої манери бою було намагання утримати ворога на значній відстані від свого шиккування. У рукопашній двобій лівобічної фаланги зазвичай взагалі не вступали; винятком було лише протистояння на міських вулицях, коли через брак місця неможливо сформувати правильний стрій і, згідно Лівію [10, XXI, 11, 8] та Аппіану [1, Ливия, 128], в хід пішли бойові сокири. Можна припустити, що застосуванню саме цього виду зброї надавали перевагу відомі тогочасні мореплавці – пунійці, як і певка інших народів античної доби, чия діяльність пов'язувалася з морем (фігурійці, кілійські пірати, тірійці); при веденні абордажного бою сокира мала ряд неочіненних переваг.

Щодо особливостей лівобічної тактики, то в першу чергу варто відзначити наступне: згідно зі свідченнями Полібія [6, I, 32] та Фронтіна [11, II, 2, 11], для ефективних дій африканських фалангтів підходила виключно рівна, без будь-яких природних перешкод, місцевість. Дійсно, у випадку правильного бою на рівнині, пунійська фаланга завжди отримувала перемогу, натомість в разі наявності боліт (Крімис 341 р. до н. е.) або пагорбів (Тунет 310 р. до н. е.) шанси на перемогу значно зменшувалися.

лися, оскільки було неможливо зберігати стрій, поза яким воїни, через значну вагу обладунків, ставали неповороткими і майже безпомічними. Пересування до поля бою або марш по місцевості лівофінікійська фаланга здійснювала в голові колони, задню частину якої складали, як правило, лівійські формування. Сучасний британський археолог Д. Хед висуває припущення, згідно якого першими йшли 2000-2500 воїнів, котрі називалися «Священним загonom» та формувалися виключно з аристократів [40, р.62], хоча напевне, більш раціональною є думка російського дослідника Ю. Циркіна, що в III ст. до н. е., все карфагенське ополчення було одноманітним і рівним за статусом та вишколом, а «Священний загін» являв собою не окремий контингент воїнів, а тактичну одиницю [34, с.371]. Рухалися вони повільним кроком із збереженням похідного строю й дотриманням дисципліни. Для прикриття колони, через низьку маневреність лівофінікійців, зазвичай формувалась додаткова, менш чисельна колона лівійців, яка марширувала на певній відстані від правого флангу пунійської [31, с.101]. При можливості, перед фронтом дія розвідки рухались групи нумідійських вершників.

У випадку присутності на місцевості вузького проходу, який міг би запобігти їхньому оточенню, лівофінікійці вступали в бій безпосередньо з маршу, тим самим створюючи елемент несподіванки й, одночасно, надаючи лівійським формуванням можливість розгорнутись у бойові порядки. Після такого маневру, як правило, відбувався традиційний відступ, шикування в лінію і зайняття належного місця в строю. Яскравим прикладом подібної тактики є перемога Гамількара Барки над повсталими найманцями біля мосту через Баграду в 241 р. до н. е. [6, I, 75; 37, с. 228]. Однак частіше лівофінікійці шикувалися до зіткнення з ворогом і, враховуючи їх оборонну тактику та слабку здатність до наступальних дій, полководці застосовували легку найману піхоту для втягування супротивника у сутичку. Цей маневр був успішно використаний в битвах на річці Кріміс 341 р. до н. е. [15, XVI, 79], біля Баграду в 255 р. до н. е. [6, I, 32] і, звичайно, вирішальній битві Другої Пунічної війни – при Замі [10, XXX, 32], де гали і лігури, незважаючи на втрати, змогли виманити більшу частину римського війська на фронтальне зіткнення з пунійською фалангою. Коли ворог вже не міг упорядковано вийти з бою, легка піхота займала позиції на крилах шикування, а лівофінікійці розпочинали діяти у звичній для себе оборонній манері.

Як було відзначено вище, пунійці намагалися вступати в битву лише коли їх фланги «впиралися» в природні або штучні укріплення. Наслідком цього стала часта участь лівофінікійців у сутичках на вулицях міст й проломах стін, під час облогових або контрбловових дій своєї армії. Отже, «спираючись» на залишки укріплень, фалангіти створювали неприступну перепону для ворожих загонів, змушуючи останніх атакувати у ближньому бою маловразливий для металевих зброї бойовий порядок і зазнавати суттєвих втрат. При облозі Сагунта 218 р. до н. е. саме немож-

живість вибити карфагенян з пролomu призвела до здачі та зруйнування міста [10, XXI, 8]. Коли ж сам Карфаген зазнав римського штурму в 148 р. до н. е. пунійці, саме для кращого шикування, розчистили всередині рідного міста, біля муру, великий пустир [1, Ливія, 98; 31, с.598].

З найбільш вагомих тактичних недоліків лівофінікійських загонів варто відзначити неможливість виконувати навіть найпростіші маневри під час бою (за винятком відходу). Наприклад, їх нездатність розгорнути фронт для удару по флангу противника призвела до болісної поразки карфагенян в одній з ключових битв Другої Пунічної війни біля міста Дергоза 216 р. до н. е. [10, XXIII, 29]. Ймовірно, правильною є думка, яка називає причиною такої закоснілості подвійне командування лівофінікійськими загонами, коли при командувачі, на абсолютно рівних з ним правах, діяв представник цивільної адміністрації [40, р. 34]. Отже, про лівофінікійців можна говорити як про важкоозброєних та малорухливих воїнів, основне призначення котрих – бути своєрідним «якорем», який повинен максимально довго утримувати противника, та наносити йому відчутні втрати, доки розгром не довершать карфагенська кіннота та слони, а при необхідності відступити, не порушуючи стрій.

Певні складнощі виникають з визначенням типу лівійської піхоти. Доволі важко погодитись з теорією, згідно якої лівійці були озброєні на зразок грецьких гоплітів та використовували, якщо не ідентичну, то доволі подібну тактику [1. Ливія, 98]. Таке припущення не підтверджується ні писемними, ні археологічними джерелами. Більш логічною є версія, яка зображує лівійців вояками, типологічно схожими з македонськими фіреофорами [45, с.275]. Підтвердженням цього є свідчення Апіяна про виготовлення лівійцями щитів овальної форми [1. Ливія, 80] та Полібія, який вказує на наявність у африканців довгих металевих списів [6, III, 84], що підтверджують й данні археології [17]. Превалююча в лівійських загонах манера бою також була дещо подібною до фіреофорської. Зіткнення вони починали з метання одного або двох дротиків, намагаючись ослабити противника [40, р.35; 35, с.371], після чого переходили до ближнього бою, пускаючи в хід списи. Під час оборони зберігався лінійний бойовий стрій, можливо фаланга [27, с.1], а при наступі монолітне шикування розсипалось на менш упорядковані формування [40, р.35]. Зближуючись із суперником лівійці пускали в хід, так само як і лівофінікійці, бойові сокири [1, Ливія, 80]. Швидше за все, це була дволезова зброя з дворучним хватом, на зразок баської або нубійської [25, с.94]. Відтак, у рукопашному двобої воїни були змушені відкидати спис зі щитом, що значною мірою ослаблювало їх. Можливо рішення Ганнібала переозброїти своїх лівійських найманців римськими панцирами [10, XXII, 46, 4] продиктовано саме прагненням полководця компенсувати відсутність у них щита в ближньому бою.

З Каннською битвою пов'язаний цікавий прояв оригінального шикування, яке дещо нагадувало «косий стрій» знаменитого стратега Беотійсь-

кого союзу Епамінонда [42, s.73]. При такому бойовому порядку на крайніх крилах лівійських фаланг розташовували додаткові загони й створювали своєрідний живий таран, який при огорненні ворожого крила подовжувався та загинався для одночасного удару в тил і спроби повного оточення. Проявом такої тактики, крім Канн битви може служити зіткнення біля Ібери 216 р. до н. е. [10, XXIII, 29], де лівійці змогли завдати потужного удару по правому флангу і тилу римського війська й лише повільність лівофінікійців врятувала легіонерів від цілковитого оточення та знищення. Марш африканці здійснювали двома паралельними колонами. Одна крокувала з основною масою воїнів, часто включаючи лівофінікійців, і здійснюючи переміщення по рівній місцевості. Деяко менша кількість солдат пересувалась зазвичай по пагорбах, прикриваючи правий фланг головної колони [31, с.108]. Часто колони не розгорталися навіть після початку битви, як наприклад це можна спостерігати при Каннах [52, р.57]. Цілком логічним є припущення класичного німецького історика Т. Дельбрюка про періодичне застосування такого прийому пунійськими полководцями для забезпечення собі мобільного резерву, яким можна підсилити ділянки, що опинялись під загрозою прориву [32, с.84].

На відміну від лівофінікійців, лівійці віддавали перевагу не рівнинній місцевості, а пагорбам. Саме у випадках оборони висот африканці могли проявити свої найкращі якості. Активно використовуючи металний бій та удари невеликими групами з подальшим відходом, лівійці завдавали великих втрат та перемагали як стрій фалангитів (Тунет, 306 р. до н. е.) [15, XX, 10], так і римські легіони (Тразименське озеро, 217 р. до н. е.) [6, III, 83], або принаймні, успішно відступали з не надто великими втратами (Бекула, 208 р. до н. е.) [6, X, 38]. У разі протистояння на рівній місцевості, якщо лівійських воїнів використовували не на крилах бойового порядку, а в його центрі, намагаючись протиставити лінійному строю важкоозброєної піхоти ворога, їх лінія завжди розривалась і часто дозволяла противнику вийти переможцем. Незначну ефективність лівійців за умови протистояння «стрій на стрій» доводять битви при Требії (218 р. до н. е.) [10, XXI, 54] та Ілліпії (206 р. до н. е.) [6, XI, 20]. Для поліпшення своєї боєздатності у ближньому бою лівійці, згідно Полієна, часто рили перед своїм фронтом рови та споруджували земляні вали [7, V, 10, 3]. Цікавою є версія, згідно з якою штучні укріплення були спрямовані переважно на боротьбу з кавалерією, яка була не в змозі розірвати стрій, котрий укриття за перепорою, натомість сама ставала вразливою для списів [25, с.223]. Крім того, шанцеві споруди лівійців часто застосовувались у випадку облог для запобігання вилазкам ворога, прикладом чого слугує протистояння Ганнібала з армією Марцелла під Нолою у 215 р. до н. е. [10, XXXIII, 41].

Ще одним вдалим тактичним прийомом являлось застосування лівійців в якості штурмових колон під час вуличних боїв. Загони чисельністю близько 300 чоловік, за допомогою сокир, не лише вели бої в вузьких

провулках та на дахах будинків, а навіть руйнували ворожі укріплення, як це було при облозі Сагунта (218 р. до н. е.) [10, XII, 8]. З усього вищесказаного зрозуміло, що лівійська піхота була універсальним типом військ для пунійських полководців, який міг вести металний бій, здійснювати оточення та прорив ворожих позицій, в шикуванні фалангою, опираючись на природне або штучне укриття, надійно тримати оборону.

Аналіз тактики та способів ведення бою кельтських піших воїнів, дозволяє віднести їх до типу середньої піхоти, наділеної універсальними функціями. При характеристиці галльської манери бою, судячи зі свідчень Діодора, можна зазначити, що вона засновувалась на техніці рубки за допомогою спеціальних, надзвичайно довгих мечів, які, «щоб посилити силу удару, розкручувались у повітрі й лише після цього опускались на противника» [15, VIII, 22]. Полібій, у свою чергу, вважає будітмо після такого удару меч згинався і воїн мусив вирівнювати його ногою [6, II, 30]. Однак сучасні дослідники повністю відкидають цю тезу, переконливо доводячи відмінну якість кельтської зброї [22, с.173]. Згідно того ж Діодора, кельти билися не лише мечами, а й списами з надзвичайно широкими вістрями [15, VIII, 22]; з іншого боку варто взяти до уваги застереження, що подібна особливість була притаманна не всім галлам, а лише деяким племенам [20, с.131]. Цілком можливо застосовувалося й метання дротиків перед переходом до ближнього бою [16].

Незважаючи на припущення, згідно якого галльські племена найкраще воювали на рівнинній місцевості [40, р.51], слід констатувати, що кельти все ж таки віддавали перевагу лісистому ландшафту. В лісах галли здобували свої найвизначніші перемоги, наприклад в бору Лігана (216 р. до н. е.) [10, XXIII, 24]. Території, вкриті лісами, дозволяли використати раптовість першого нападу, не даючи противнику змоги оговтатись. За відсутності лісових масивів кельти намагались убезпечити себе, розмістившись на похилих схилах висот, наприклад в битві при Теламоні (225 р. до н. е.) [6, II, 22] або Метаврі (207 р. до н. е.) [6, XI, 1]. Пагорби давали можливість значно збільшити силу натиску, а це суттєво підвищувало шанси кельтів на перемогу. Якщо не враховувати битв у відкритому полі, то домінуючою тактикою галлів була засідка, хоча вона суттєво відрізнялась від подібного прийому іберів. Організовували засідку кельти не чекали поки противник проходить по місцевості, а самостійно намагались спрямувати його в бік пастки. Зазвичай це завдання виконували невеликі групи воїнів, зав'язуючи бій з ворогом та імітуючи втечу, як це було під час Тирренської кампанії (225 р. до н. е.) [6, II, 25] або в бору Лігана [10, XXIII, 24]. Галли, на відміну від іберійських племен не відсікали певну частину ворожого війська, знищуючи решту мобільними загонами, а розгромлювали всю армію, атакуючи одразу з усіх боків. З огляду на цю тактичну особливість Ганнібал доручив саме кельтським воїнам замикати засідку біля Тразименського озера, з чим вони блискуче впорались, не випустивши жодного вояка [10, XXII, 4].

У відкритому бою, як вже згадувалось, галли намагались забезпечити себе за допомогою пагорбів. Якщо ж такої можливості не було, то перед строем споруджувалися укріплення з возів, як у битві при Теламоні [6, II, 27]. Така тактика слугувала тій самій меті, що й лівійцям їхні рови – вона намагалась компенсувати нестійкість бойового шикування в разі тривалого протистояння. Згідно з Полібієм, битву починали окремі воїни та розрізнені маси кельтів без усякого строю, які стрімко атакували ворога, використовуючи бойові крики та удари з підстрибуванням [6, II, 28]. Сила натиску була такою, що навіть з дротиками, які застрягали в тілі, вони продовжували боротися, тримаючись лише силою духу, поки вожді не відкликали вояків. У випадку поразки цих загонів, противника зустрічало монолітне шикування галлів-мечників, які, судячи з опису Лівієм битви при Сентіумі (295 р. до н. е.) тримали щити «внахліст» [10, X, 27], прикриваючи один одного й одночасно намагаючись виснажити ворога перед новим атакуючим кидком.

Оригінальним тактичним прийомом кельтів вважається раптове подовження одного з флангів, який одразу виривався вперед, одночасно загинаючись для охоплення крила противника. Таким чином галльський бойовий порядок починав нагадувати літеру «Г» і ворог опинявся в дуже незручній ситуації, єдиним виходом з якої був відступ для перешиккування. Подібний прийом галли вдало застосували в битвах при Алії (386 р. до н. е.) [10, V, 5] та біля Тразименського озера [10, XXII, 5]. Цілком можливо, що його вдосконалений варіант намагався повторити Ганнібал у битві при Замі [10, XXX, 30].

Марширувала галльська піхота декількома невеликими колонами, при можливості вибираючи лісові масиви; якщо такої можливості не було – пересувалися уздовж річок [22, с. 128]. Така тактика дозволяла у випадку втечі (а це було доволі частим явищем) сховатися в хащах або ж відгородитися від ворога водною перешкодою. Щодо загонів бойової охорони на марші, то відомостей про них у джерелах не міститься, проте поодинокі воїни-герої можливо виривалися вперед і вчасно повідомляли про місце розташування противника [51, р. 104]. Щодо недоліків бойових якостей кельтів, то головним з них, звісно, була нестійкість. Практично в усіх битвах у разі загрози несприятливого для них результату починалась тотальна втеча з поля (не повільний відступ, характерний для іберів, а саме втеча). Через цю особливість кельтської піхоти Газдрубал Баркід програв битву при Метаврі [10, XXVII, 47]. Разом з тим, важко погодитись з німецьким вченим Г. Біркхамом, який вважає дану поразку наслідком боягузтва [20, с. 132], оскільки галли славились в античному світі героїзмом та презирством до смерті. Виходячи з цього їхня тактика пояснюється суто прагматичним підходом кельтів до ситуації: краще повернутись та знову вступити в бій на більш вигідних умовах ніж бути вщент розбитими. Знаючи кельтський характер, Ганнібал у битві при Каннах посилив їх іберами, що допомогло втримати бойову лінію протягом достатнього часу для перемоги.

Таким чином видно, що тактика та манера бою кельтського середнього піхотинця, хоча й не була розрахована для тривалої оборони, давала йому цільну можливість здійснити потужний початковий натиск. Саме для цього галлів і використовували пунійські воєначальники, забезпечуючи собі відчутну тактичну гнучкість і, одночасно, зберігаючи основну масу іберійських та африканських воїнів.

Кельтібери рідко воювали в пішому строю, однак аналізуючи свідчення Лівія, стає зрозумілим, що це була класична важкоозброєна піхота [10, XXX, 8, 8]. Ці воїни дотримувались доволі специфічної манери бою. Метнувши по одному цільнометалевому дротику зразка «соліферум» [19, с.70], вони починали лякати ворога бойовими воланнями й трясінням довгими плічмажами своїх шоломів; після цього вони атакували супротивника дво-ручними мечами, які при зближенні замінялись короткими кинджалами та щитами. В період Другої Пунічної війни спостерігаються вдалі дії кельтіберів на пересіченому ландшафті (Тарракон, 218 р. до н. е.) [6, III, 76] і ефективне протистояння римським легіонам на рівній місцевості (Великі Рівнини, 203 р. до н. е.) [10, XXX, 8, 8]. Їхня тактична гнучкість в першу чергу завдячувала різносторонній манері бою кельтіберів, яка дозволяла діяти в індивідуальному послідку, не порушуючи при цьому бойового порядку; якщо можливість організуватись існувала, мешканці північної частини Піренейського півострова намагались створити бойові шикунання [40, р.47]. На марші кельтібери, зазвичай, перебували в ар'єргарді похідної колони, прикриваючи рух основних сил. Їх першочерговим завданням була протидія імовірним засідкам ворога та миттєва контратака у разі можливості її реалізації. Якнайкраще в ролі контратакуючих кельтібери продемонстрували себе під час переходу Ганнібала через Альпи, коли врятували пунійський обоз та скарбницю [47, s. 129].

Типова тактична форма кельті берів - стрій масивним прямокутником з подовженими флангами та поступовий повільний наступ на противника, зі збереженням цільності рядів. Вони взагалі не використовували вистрільників, стримуючи власними дротиками ворожу легку піхоту; а при зіткненні з противником намагались стрімким ударом проламати стрій, глибоко в нього вклинившись [27, с.2]. У випадку здійснення ворогом спроби флангового обходу, подовжені крила строю кельтіберів загинались всередину та відбивали атаку з боків. Подібні дії дозволяли, якщо не перемогти, то принаймні, зв'язати боєм значні сили протиборчої сторони й вивільнити союзні війська; однак така практика боєзіткнення не давала кельтіберам практично жодної можливості відступити. В битві на Великих Рівнинах через такий тактичний недолік весь чотиритисячний шик кельтіберів був знищений [6, IV, 8]. На нерівному ландшафті ними застосовувалась манера ведення бою перейнята, як вважає Д. Хед, у західноіберійських племен [40, р.37]. Її яскравим прикладом слугує Таррагонська битва [10, XXI, 61]. Незлагоджені маси варварських військ з панорба атакували противника, завдаючи максимальних втрат, і не лише

у живій силі, а й в матеріальних засобах, та швидко відступили допоки ворог не отямився. Сучасний російський дослідник Є. Родіонов висловлює припущення, що після відходу загони намагались укріпитися за рікою чи іншою природною перепорою, аби забезпечити себе від переслідування [31, с.227]. Отже, завдяки своїй нестандартній манері бою та гнучкій тактиці, кельтіберська піхота могла вправно діяти як у наступі, так і в обороні, й лише малочисельність заважала її широкому використанню в карфагенських військах.

Головною перевагою іберійської середньоозброєної піхоти, так званих скутатіїв, на думку Плутарха була мобільність [8, Марцелл, 28], що підтверджується тактикою цих племен. Прагненню до рухливості та маневреності була цілковито підкорена й іберійська манера бою. Судячи з оповіді Лівія битву племена починали градом дротиків, що ошеслешувало ворога, а після цього одразу переходили до ближнього бою [10, XXVIII, 15]. Згідно реконструкції сучасного англійського археолога П. Коннолі в рукопашній застосовувався тип ведення поєдинку обома руками з одночасним використанням списа та вигнутого меча «фалькати», після чого починався активний відхід вояків під прикриттям щитів передніх шеренг [24, с.150]. Переважаючою функцією іберів була оборона опорних пунктів. Саме їх у більшості випадків Ганнібал розміщував для утримання в підкорених італійських містах [37, с.333]. Страбон підтверджує надзвичайну стійкість іберів під час облог і прагнення померти в моменти вилазок чи здійснити самогубство, але не здавати місто; іберійські племена також використовувалися карфагенянами для штурму укріплень та барикад. За допомогою спеціальних багрів вони руйнували оборонні споруди й сміливо кидалися в проломи, готуючи плацдарм для наступу інших військ. Цьому вмінню іберів значною мірою завдячує Газдрубал Баркід в справі розгрому об'єднаних військ Сципіонів (212 р. до н. е.) [10, XXV, 36].

Іспанський історик А. Аррібас вважає, що під час пересування такі групи рухалися загонами, розділеними за племінним принципом, висилаючи групи по декілька воїнів для охорони строю [19, с.51]. Функції іберійських племен під час пересування об'єднаної армії карфагенян були подібними сучасним інженерним частинам. Ібери пересувались одразу після авангарду й, при необхідності, кидали свої сили на розчищення місцевості від перешкод. Наприклад, при переході через Альпи ці загони розбирали завали з каміння та прочищали тропи в снігу [25, с.112]. Крім того, саме ібери організовували переправу через річки, перепливаючи їх за допомогою шкіряних бурдюків з повітрям та щитів [10, XXI, 28]. Основним прийомом, який ґрунтувався на швидкості та рухомості іберів було влаштування засідок на ворога. Існувало два види цих засідок. Перший яскраво продемонстрований в битві біля Тразименського озера [6, II, 83]. Ібери залягли на пагорбі й при наближенні противника зливою дротиків та швидким натиском відскіли передню частину колони, тим самим розділивши і дезорганізувавши стрій римлян, що дозволило галлам добити легіонерів, котрі

перебували у панічному стані. Даний спосіб організації засідок в наступні роки стане основним для боротьби іспанських партизан - «герільї».

Інший тип був застосований Газдрубалом поблизу Акра Левке (214 р. до н. е.) [10, XXIV, 31]. Скутатії залягли з двох боків дороги, пропустили кінну колону й атакували її одночасно на декількох ділянках. Невеликі групи ворога, яким вдавалося вирватись з авангарду та ар'єргарду колони знищувались спеціально призначеними для цього мобільними групами. Цей прийом вважався ефективним при перевазі ворога в числі та допомагав здобути перемогу малими силами. В польовому зіткненні skutatії могли займати як центр шикування, так і фланги. Переважаюча тактика полягала у стрімкому натиску після метання дротиків. Сили прориву було цілком достатньо для прориву рядів лінійної піхоти (легіонерів, фалангитів), за умови якщо атаку вчасно підтримували інші війська [10, р. 47]. Можливо, для посилення успіху натиску Газдрубал значно поглибив лінію своїх skutatіїв при Метаврі [6, XI, 1], з цієї ж метою Ганнібал змішує їх з кельтами при Каннах [10, XXII, 42].

У випадку невдачі початкового наступу ібери починали звичний для них відступ, прикриваючись щитами, що могло зруйнувати всі плани полководця. Прикладом є битва біля Дергози [10, XXIII, 29], коли через задкування skutatіїв провалився геніальний задум Газдрубала по оточенню римлян. Щоб гарантувати собі вчасну підтримку кавалерією, ібери інколи залишали для її атаки проміжки у власному шикуванні [40, р.48]. Загалом, тактика skutatія найкраще підходила не для лобового зіткнення, а для партизанських дій, обхідних маневрів, засідок і штурму укріплень, а в разі потреби - для динамічної, проте аж ніяк не стаціонарної оборони. Означені особливості іберів чудово знали і використовували в пунійському війську.

Легкоозброєні ібери використовували виключно металеву манеру бою, взагалі не вступаючи в ближні сутички. Балеарці починали будь-яку битву з того, що посилали на противника «хмару» металевих снарядів. Залежно від ворога ними використовувалися або великі камені для розладнання строю [15, V, 12], або свинцеві ядра, щоб нанести максимальних втрат важко озброєним воїнам, або запальні снаряди для спричинення паніки в лавах ворога [32, с.50]. Залежно від дальності метання та навісного чи прямого методу, застосовувались пращі різної довжини [10, XXI, 12]. Щогати, які прикривали балеарців, для метання використовували довгий дротик «фалларіка» [24, с.151], який хоч і забезпечував не надто велику дальність польоту, міг легко пробити навіть залізну броню [10, р.56]. Після метання трьох списів, лузігани відходили за порядки лінійної піхоти. Стосовно маршу, можна припустити, що вірогідно континент легкоозброєних іберів не пересувався однією групою, а був розподілений невеликими загонами уздовж всієї колони, дозволяючи одразу вражати ворога при спробі останнього розірвати бойовий порядок [10, XXI, 28]. Ще одним поясненням навмисної «розпорошеності» може служити їх традиційна роль у якості фуражирів [44, с.56].

Відносно найчастішого застосування легкоозброєних іберів, то тут варто відзначити важливу функцію оборони фортець. Саме балеарців Ганнібал перед своїм походом на Рим відсилає в Африку для захисту низки опорних пунктів і самого Карфагену [6, III, 33]. Якщо тактика пращників при облогах зрозуміла – відкинути ворога градом металевих снарядів, то у цертатів була доволі незвична «спеціалізація». Вони, на відміну від маврів чи римських велітів, не кидали дротики одночасно по всьому фронту, створюючи масований вогонь, а зосереджувались на декількох ділянках, де щільністю свого метання зупиняли противника, завдаючи йому значних втрат. Ця тактика чудово підходила для боротьби в стінних проломах або під час знешкодження ворожих штурмових драбин. Саме цертати, використовуючи метання дротиків у вузькому проході, поранили Ганнібала під час облоги Сагунта [10, XXI, 8, 10].

Ще однією функцією іберів-метальників під час облоги було проведення активних вилазок та переслідування противника. Здійснити такий маневр іспанці могли двома способами. Перший описує Фронтін: «вишикувавшись у бойовий порядок позаду стіни, легкоозброєні під час відступу противника блискавично атакували й вражали його в незахищені спини» [11, III, 17, 7]. Інший вид – залягання у вузьких проходах між лісними масивами поблизу обложеного міста й, під час відходу ворога після чергового штурму, перерізання йому шляху відступу до табору [48, s.283]. Цією воєнною хитрістю супротивник брався у свосередні кліщі й змушений був здатися чи померти. Для тактики легкоозброєних іберів ландшафт місцевості не мав вирішального значення, що в першу чергу пояснюється малою вагою обладунку, який не впливав на швидкість та свободу рухів. Шиккування такі загони взагалі не використовували, розсипаючись перед фронтом свого війська вільною масою [9, III, 5, 1]; даний прийом дозволяв значно зменшити втрати від снарядів легкої піхоти противника.

Починали бій балеарці ламаючи порядки ворожих металевиків. При поразці стрільців та наступу лінійних частин, балеарці змінювали тип боеприпасів й підтримувались дротиками цертатів. Згодом починався їхній відхід, до того ж, на відміну від лівійців, вони рухалися не на фланги бойового шиккування, а просувались в тил центральної лінії для її посилення [1]. Під час відходу лузігани, як свідчить Діодор, намагались спровокувати противника використати весь свій запас дротиків, відбиваючи їх за допомогою розкручування над головою щитів [46, p.221]. Аналізуючи тактику легкоозброєних іберів можна дійти до висновку, що даний військовий контингент використовувався для тривалої перестрілки, сприяючи розладнанню ворожого строю, а також для завдання максимальних втрат бойовій лінії противника перед вступом у бій важкої або середньої піхоти.

Малодослідженим у фаховій літературі є спосіб бою невеликої, але дуже войовничої групи племен південно-західної Італії – лігурів. Хоча вони доволі часто складали значну частину карфагенського війська, особливо у

Гавдрубала та Магона Баркідів. Тип їх піхотинців можна визначити як кеткоозброєні метальники. За висновками французького етнологіа І. Ісселла лігурійські вояки були надзвичайно худорляві, низькі, немічної тілобудови [39, р.105]; однак при цьому вони допомагали карфагенським полководцям в усіх битвах Другої Пунійної війни, що відбувалися на півночі Італії. Причиною цього може слугувати оригінальна манера бою. Згідно свідчень Кріспа, лігури вражали противника масою дротиків, активно стрибаючи між нерівностями місцевості; це дозволяло їм уникати ближнього бою та ухилитись від метання дротиків ворога [2, Югуртинская война, 94, 1]. При переході до ближнього бою, за теорією І. Ісселла лігури пускали в хід дворучні сокири, призначені для морського абордажу [39, р.117]. З іншого боку, єдиним випадком рукопашної сутички за участю цих племен може слугувати битва при Метаврі [6, XI, 2], де вони проявили себе не в кращому світлі з точки зору своїх бойових якостей.

За даними Лівія лігурійці найкраще діяли на скелястих та важкопрохідних крутих схилах гір, оскільки були звичні саме до такого ландшафту [10, XXI, 32]. У даному випадку варто погодитись з американським істориком Г. Лембом, що лігурійці пересувалися переважно на схожій місцевості, одночасно ведучі розвідку та набір рекрутів до армії [25, с.137]. Ця особливість дозволила збільшитися нечисельному лігурійському загону Ганнібала до значної бойової одиниці. Позицію для нападу вони намагались займати на пагорбах. На думку Фронтіна це пояснюється полегшенням метання у ворога дротиків: останній на підйомі завжди уповільнював своє пересування [11, I, 5, 16]. Щодо використання лігурів у бою, то на відміну від інших метальників, вони ніколи не розташовувались перед фронтом усього війська, а щільним загonom охороняли найбільш вразливий фланг. Наприклад у битві при Метаврі (вони зайняли вершину пагорба для прикриття оборони кельтських загонів лівого крила [6, XI, 1], а під час зіткнення в області Інсубрів (203 р. до н.е.) [10, XXX, 18] інтенсивним метанням допомогли піхотному резерву Магона Баркіда розгромити правофланговий легіон римського війська. Загалом, такий екзотичний військовий контингент як жителі Лігурійського узбережжя більше покладався на свою швидкість і раптовість, ніж на потужність зброї. Це робило їх малоефективними у відкритому бою, зате добре пристосованими для тривалих перестрілок із противником, для підтримки наступу союзної піхоти та розвідки незнайомої місцевості.

Під час кампанії Ганнібала в Італії у його війська влилось багато воїнів з племен Кампанії, Апулії, Луканії. Чисельність збройних сил дозволила йому формувати навіть окремі армії з італіків (наприклад двадцятитисячний загін Ганнона). Варто відзначити, що італійських піхотинців і вершників Ганнібал завжди використовував у зв'язці, що, напевне, пояснюється стилем ведення війни цих загонів, ополченців та партизан, які діяли виключно на своїй території, не інкорпоруючись у склад мобільної пунійської армії. Враховуючи цей факт, доцільно буде

спільно розглянути їх тактику та манеру бою. В способі бою італіків знайшли поєднання манери грецького гопліта та пельтаста [32, с.236]. Ці шлемени надавали перевагу метальному бою й нанесенню ворогу втрат на відстані; при потребі вони формували бойову лінію і зустрічали ворога щитами та списами. Кавалерія італіків, судячи з даних Лівія, також використовувала переважно метальний бій [10, XXVII, 16, 3]; разом з тим, джерела фіксують факти про їх успішні дії в сутичках навіть з елліністичними катафрактаріями (Гераклея, 280 р. до н. е.) [14, XX, 20, 2].

Таку вправність російський археолог Д. Алєксінський пояснює оригінальним типом взаємодії, коли до кожного вершника додавався піхотинець, котрий допомагав йому або з коня, або спішившись [21, с.48]. Характерною тактикою італіків була партизанська війна, при якій вони намагались, опираючись на укріплені пункти, завдавати ворогу незначні поразки; одночасно вони готувались для головного удару вже по виснаженому ворогу на вигідній для себе місцевості (наприклад у Кавдінській ущелині, 321 р. до н. е.). Така тактика диктувала дії на місцевості з невеликими пагорбками, що могли слугувати опорами для вигідної позиції і паралельно надавати італікам можливість відходу з метою продовження боротьби.

Марші, судячи з свідчень Аппіана, італіки здійснювали довгими колонами, прикриваючи фланги рухомими возами [1, Ганнібал, 36]. З одного боку це дозволяло забезпечувати охорону крил, а з іншого – займатися основним завданням: фуражировкою для забезпечення укріплених міст припасами. Коли відбувався захист опорних пунктів, італіки традиційно виявляли стійкість, не відступаючи навіть у випадку, коли ситуація ставала практично безнадійною (Капуя, 211 р. до н. е.) [10, XXVI, 13]. Судячи з розповіді Лівія, вони вели активну оборону, постійно роблячи вилазки й відганяючи ворога від фортечних мурів [10, XXVI, 3]. Проте, на відміну від іберів, італіки найчастіше задовольнялись лише відходом ворога, не намагаючись його переслідувати або заманити у засідку, що часто ставало фатальним для міста або укріпленого пункту. Дослідники пояснюють цю особливість двояко: можливо полісним світоглядом, а можливо – недостатньою кількістю мобільних військ. У відкритих битвах часів Другої Пунічної війни італіки формували бойову лінію з окремих загонів-таксісів [32, с.236], що дозволяло гнучкіше використовувати масу воїнів, які віддавали перевагу бою «стрій на стрій», не намагаючись зробити обходу або таранного удару на одній з ділянок сутички. Битву починали переважно на пагорбі, уповільнюючи пересування ворога градом дротиків й, при досягненні противником вершини, кидались у комбіновану кавалерійсько-піхотну атаку.

Прикладом може служити битва під Беневентом (212 р. до н. е.), де вигідна висота стала пасткою для італійської армії Ганнона [10, XV, 13]. Крім того, варто підкреслити, що воїни італійських общин, як можна зрозуміти з опису Діона Кассія, відзначались незначною стійкістю, «кидаючись тікати після першого натиску ворога» [14, XX, 21, 2]. Це можна

пов'язати в першу чергу зі звичкою ведення ними війни опираючись на фортеці, де можна укритись, а згодом зустрітись із супротивником за більш вигідних умов. Загалом, спосіб бою італійської піхоти та кінноти якнайкраще співвідносився з їхньою тактикою метального бою та швидкої зміни зімкнутого і розсипного строїв, частими відступами, незначними сутичками, тощо. Війська підходили для охорони певної території, вважали просуванню ворога, але не виявляли належної стійкості у відкритому бою. Розуміючи окреслену специфіку, пунійські полководці використовували контингенти італіків переважно як залоги та ополченські загороджувальні загони.

Отже, підсумовуючи викладений матеріал, можна стверджувати наступне. Карфагеняни зовсім не прагнули нав'язати своїм воїнам уніфіковане озброєння, як і єдність тактичних прийомів. Представник будь-якої народності вів поєдинок тим методом, до якого звик на батьківщині, а отже – володів ним найкраще. Така оригінальна військова система спричинила надзвичайну строкатість та розмаїття шикувань і способів вирішення бойових ситуацій, з якими зіткнулись карфагеняни під час Другої Пунічної війни. Однак можна прослідкувати певні спільні риси і типологізувати контингенти, що потребували на службі у Карфагена, взявши за критерій загальні засади тогочасного військового мистецтва.

Важкоозброєна піхота (лівофінікійці, кельтібери) своїм головним завданням мала стримування противника або нанесення йому потужного удару і віддавала надійній захищеності перевагу над швидкістю. Вона використовувала щільні шикування та маневру бою, котра передбачала неабияку дисципліну, монолітність та узгодженість дій всього загону. Головним завданням було стримування противника або нанесення потужного удару із нанесенням значних втрат. Ці війська характеризувалися надзвичайною стійкістю та холоднокрівністю, а також звитязність складних ситуаціях, хоча й мали певну недостачу мобільності.

Середньоозброєні піхотинці (лівійці, кельти, ібери) переважно орієнтувалися на індивідуальний бій та стрімкий напад. Зазвичай, в військово-мистецтві подібних загонів домінували часті спроби засідок, активна передислокація під час бою, намагання зайняти вигіднішу позицію, зненацька застати непередбаченого противника і оточити його. Ці воїни вирізнялись надзвичайною багатофункціональністю і здатністю діяти автономно від основної маси військ, однак їх стійкість, особливо під час тривалого босзіткнення, залишалась досить незначною. Легкоозброєна піхота (лігури, лузітани, нумідійці, балсарці) у свою чергу була оснащена таким чином, щоб мати змогу вистояти в метальному бою та швидко пересуватись. А її тактика орієнтувалась на ведення тривалих боїв на далекій відстані, виснажування супротивника, розладнання його шикувань, реалізацію бойової охорони та розвідки. Крім того, ці підрозділи здійснювали підтримку основних військ, проте не мали змоги діяти самостійно через відсутність необхідного для ведення ближнього бою озброєння.

- Джерела та література:* 1. Аппиан Александрийский. Римская история. М.: АСТ, 2002. – 880 с.; 2. Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. – М.: Наука, 1991. – 224 с.; 3. Геродот. История. – М.: Олма-пресс инвест, 2004. – 640 с.; 4. Греческие полиоркетики. Флавий Вегетий Ренат. – СПб.: Terra Fantastica, 1996. – 201 с.; 5. Павсаний. Описание Эллады. В 2 т. – М.: Ладомир, 2002. – Т. 1. – 491 с.; 6. Полибий. Всеобщая история в 40 книгах. В 2 т. – М.: АСТ, 2004. – Т. 1. – 765 с., Т. 2. – 764 с.; 7. Полиэн. Стратегемы. – СПб.: Евразия, 2002. – 608 с.; 8. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Трактаты. Диалоги. – М.: АСТ, 2004. – 954 с.; 9. Страбон. География. М.: АСТ, 2002. 640 с.; 10. Тит Ливий. История Рима от основания Города. В 3-х т. – М.: Ладомир, 2002. – Т. 2. – 812 с.; 11. Фронтин Секст Юлий. Военные хитрости (Стратегемы). СПб.: Алетейя, 1996. – 287 с.; 12. Bulletin de la societe archeologique de Sousse. Tunisie, 1993. – 523 p. 13. Cahier de Byrsa.–Paris: Lavigerie, 1992. – 760 p.; 14. CassiusDio:RomanHistory.//http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio.html; 15. DiodorusSiculu.Library.// <http://ancientrome.ru/antlitr/diodoros/index.htm>; 16. army.celtica.ru//<http://www.army.celtica.ru/weapons.html>; 17. barca.fsnet//<http://www.barca.fsnet.co.uk> ; 18. Козак А. Озброєння карфагенської піхоти у період Другої Пунічної війни // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 1 (27). – 282 с.; 19. Аррибас А. Иберы. Великие оружейники железного века. – М.: Центрполиграф, 2004. 190 с.; 20. Биркхам Г. Кельты. История и культура. М.: Аграф, 2007. – 512 с.; 21. Всадники войны. Кавалерия Европы/ Д. Алексинский, К. Жуков, А. Бутягин, Д. Коровкин. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 487 с.; 22. Гюйонварх К., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – М.: АСТ, 2002. – 810 с.; 23. Дельбрюк Г. История военного искусства. Античный мир. Германцы. – Смоленск.: Русич, 2003. – 480 с.; 24. Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. – М.: ЭКСМО, 2001. – 320 с.; 25. Лэмб Г. Ганнибал. Один против Рима. – М.: Центрполиграф, 2003. – 443 с.; 26. Никольский А. Карфагенская армия эпохи Пунических войн // Воин, 2005. – № 2. – С. 2-15; 27. Осипов Р. Вооружение армии Ганнибала.//<http://infantry.kyit.ru>; 28. Уорри Дж. Военное дело классической античности. – М.: АСТ, 2000. – 625 с.; 29. Ур-Мьедан М. Карфаген. – М.: Весь мир, 2003. – 144 с.; 30. Ревяко К. Пунические войны. – Минск: Университетское, 1988. – 272 с.; 31. Родионов Е. Пунические войны. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 626 с.; 32. Светлов Р. Пирр и военная история его времени. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 355 с.; 33. Харт Л. Сципион Африканский. – М.: Центрполиграф, 2003. – 286 с.; 34. Циркин Ю. Карфаген и его культура. – М.: Наука, 1986. – 287 с.; 35. Циркин Ю. От Ханаана до Карфагена. – М.: АСТ, 2001. – 528 с.; 36. Циркин Ю. Древняя Испания. – М.: РОССПЕН, 2000. – 368 с.; 37. Шифман И. Карфаген. – СПб.: Изд-во

С.-Петербур. ун-та, 2006. – 518 с.; **38.** Caven B. The punic wars. – New York, 1980. – 645 p.; **39.** Issel A. La Liguria e i suoi abitanti nei tempi primordiale. – Genua, 1995. – 250 p.; **40.** Head D. Armies of the Macedonian and Punic Wars. – London.: War games Group, 1982. – 325 p.; **41.** Fuchs J. Hannibals Alpenbergang. – Wien: Konegen, 1897. – 265 s. **42.** Fuchs J. Der zweite punische Krieg und seine Quellen. – Winen: Blumrich, 1894. – 315 s.; **43.** Kahrstedt U. Geschichte der Karthager von 218-146. – Berlin, 1913. – 376 s.; **44.** Keller L. Der zweite punische Krieg und seine Quellen. – Marburg: Elwent, 1875. – 154 s.; **45.** Kromajer J., Veith G. Antike Schlachtfelder in Italien und Africa. – Berlin: Weidmann, 1912. – Т. 1. – 512 s., Т. 2. – 623 s.; **46.** Lazenby J. Hannibal's war. Warminster: Aris and Philips, 1978. – 345 p.; **47.** Lehmann K. Die Angriffe der drei Barkiden auf Italien. – Leipzig: Teubner, 1905. – 321 p.; **48.** Meltzer O. Geschichte der Karthager. – Berlin, 1896. – 211 s.; **49.** Nigell B. The Punic wars 264-146 BC. – Oxford: Osprey Publishing, 2002. – 100 p.; **50.** Vincke L. Die zweite punische Krieg und der Kriegsplan der Carthager. – Berlin: Besser, 1841. – 341 s.; **51.** Williams J. Beyond the Rubicon: Romans and Gauls in republican Italy. – Oxford: University press, 2007. – 263 p.; **52.** Wise T. Armies of the Carthaginian wars. 265 – 146 BC. – London: Osprey publishing, 1982. – 45 p.

УДК 392(477.85)

Інна ПОБЕРЕЖНИК

**РОЛЬ ТА МІСЦЕ АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ
У ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЇ ОБРЯДОВСТІ
НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ТА ХОТИНЩИНИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ (XIX – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Вагому роль алкогольні напої відігравали в поховально-поминальному обряді, який виділяється серед інших етапів життєвого циклу певною консервативністю. У даній обрядовості алкоголь відігравав роль прощального напою, який використовували при відвідуванні померлого, розрахунку з гробарями, при влаштуванні поминальної трапези тощо.

Ключові слова: сімейна обрядовість, поховально-поминальна обрядовість, поминальна трапеза, парастас, обід, відвідування покійника, помана, ігри при покійнику, паус, деревце, сточок, коливо, поминальна чарка, дев'ятиши, сороковини, роковини.

Інна ПОБЕРЕЖНИК

**РОЛЬ И МЕСТО АЛКОГОЛЬНЫХ НАПИТКОВ
В ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ
НАСЕЛЕНИЯ БУКОВИНЫ И ХОТИНЩИНЫ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ (XIX – НАЧАЛО ХХ ВВ.)**

Весомую роль алкогольные напитки играли в погребально-поминальном обряде, который выделяется среди других этапов жизненного цикла опре-